

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Видавничий дім Дмитра Бураго

Наукове видання

«МОВА І КУЛЬТУРА»

Випуск 20

Том IV (189)

Київ
2017

МОРАЛЬНІ ПОЧУТТЯ ЯК ОБ'ЄКТ ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНОГО ВИВЧЕННЯ

У статті йдеться про залучення філософських, психологічних, етичних, культурологічних знань до лінгвістичного опису моральних почуттів. Досліджуються дві полярні пари емоцій: співчуття / злорадство та емпатична радість / заздрість.

Ключові слова: *інтердисциплінарне вивчення, моральні почуття, полярні пари емоцій, етична та гедоністична оцінки.*

З другої половини ХХ століття все помітніше стає тенденція до інтеграції гуманітарних знань. У центрі лінгвістичної уваги опиняється людина «з усіма її психічними “складниками” і станами, формами соціального існування та культурної діяльності» [1: 3–4]. Особливої актуальності у мовознавстві набуває дослідження вербалізації емоційного світу людини, яке неможливо уявити без міждисциплінарного синтезу лінгвістичних, психологічних, філософських, етичних, культурологічних та інших знань.

Серед безлічі емоцій людини виділяють групу так званих етичних, або моральних, почуттів¹. За своїм соціальним змістом вони являють собою суб'єктивне ставлення людини до інших людей, до самої себе, до окремих явищ суспільного життя, до суспільства в цілому [2: 386]. Ще їх називають соціальними емоціями. Г.М. Бреслав пише, що ключовими моментами соціальних емоційних явищ є взаємини з іншими людьми та порівняльна оцінка себе (і своїх дій) у соціальному контексті з точки зору інших людей (та їх дій) або тих цінностей, які розподіляються (чи можуть розподілятися) іншими [3: 295]. Польський психолог В. Вітвіцький називав ці емоційні стани гетеропатичними (emocje heteropatyczne) і зазначав, що за допомогою них ми ставимося до інших істот позитивно або негативно [4: 239]. Як зауважує Р.В. Павелків, у самому переживанні моральних почуттів міститься моральна оцінка. Тому до них належать не тільки ті почуття, які ми вважаємо моральними у власному розумінні слова (співчуття, кохання), але й ті, з якими ми боремось і називаємо аморальними (жадність, заздрість, злорадство) [5: 353].

Наше сприйняття й оцінка добра та зла стосовно інших людей також відбувається за допомогою етичних почуттів. Французький філософ XVII ст. Р. Декарт писав: «Якщо ми вважаємо людей гідними добра чи зла, то це викликає в нас тільки радість <...> Але якщо ми вважаємо людей негідними, то добро викликає заздрість, а зло – жалість» [6: 627]. Продовжуючи думку філософа, можна виділити дві полярні пари моральних почуттів, причиною яких є, з одного боку, чуже щастя, а з іншого – чуже горе: це будуть, по-перше, заздрість / радість за інших (або емпатична радість), і по-друге, злорадство / співчуття. Схематично ці полярні пари можна представити у такий спосіб:

¹ Звертаємо увагу на те, що терміни *емоція* і *почуття* у мовознавчих розвідках прийнято використовувати як синоніми.

Інакше кажучи, чуже щастя може викликати в інших смуток, страждання (тобто заздрість) або радість (тобто емпатичну радість). Чуже горе так само може бути причиною чийогось смутку, страждання (тобто співчуття) або радості (тобто злорадства). Р. Декарт протиставляв ці почуття не за причинами, а за типами гедоністичних переживань: чи людина, вважаючи інших гідними добра або зла, відчуває при цьому задоволення, чи прикрість. Перефразовуючи Декарта, можна сказати так: якщо ми вважаємо людей гідними добра, це викликає в нас радість за інших, якщо гідними зла – злорадство, якщо ми вважаємо людей негідними добра, це викликає в нас заздрість, якщо негідними зла – співчуття.

Про те, як міцно переплетені в людині ці почуття, писав німецький філософ А. Шопенгауер: «вигляд чужого нещастя викликає не лише в різних людей, але й у тієї самої людини одного разу безмежне співчуття, а іншого – певне задоволення, яке може посилитися до найжорстокішого злорадства» [7: 95]. Учений пояснював, що причиною цьому є існування в нас двох прямо протилежних способів пізнання: одного – за принципом відособленості, коли всі істоти видаються нам абсолютно чужими і ми не можемо відчувати до них нічого, крім байдужості, заздрості, ненависті, злорадства, і другого – за усвідомленням нашої єдності з усіма, коли всі істоти видаються нам тотожними з нашим Я, і тому їх вигляд викликає в нас співчуття і любов. Перший спосіб пізнання розділяє індивіди наздоланими межами, другий – знищує розмежування, і вони зливаються разом, хоча в жодному з нас не панує виключно один спосіб пізнання [7: 96]. На відміну від Р. Декарта, А. Шопенгауер протиставляв аналізовані почуття за причинами. Він стверджував, що злорадство проявляється там, де повинно було б зайняти місце співчуття, яке на противагу першому слугує справжнім джерелом істинної справедливості і людинолюбства. Очевидною причиною цих емоційних реакцій є чуже горе. Однак серед почуттів, викликаних чужим щастям, А. Шопенгауер називав лише заздрість і мав труднощі з виділенням полярної емоції – радості за інших. Він писав: «заздрість також протилежна співчуттю, але в іншому сенсі, вона протилежна протилежністю своєї причини» [8: 168]. Слід зазначити, що аналізовані емоційні стани можуть проявлятися у людини чи у кількох людей одночасно, пор. наступні приклади:

Коломієць від щирого серця потис приятелеві плече, радіючи з його успіхів, і ще раз заздро заглянув йому в вічі (Смолич Ю. Прекрасні катастрофи), – Он воно що! – протягло мовив Сімон, дивлячись на пригніченого Філіпа з щирим співчуттям і водночас трохи зловтішно (Авраменко О., Авраменко В. Принц Галлії), Інколи важка задума входила йому в світло-жолудеві очі, тьмарила темні крапки у них. І тоді в Христини прокидались то злорадство, то невловимий жіночий жаль (Стельмах М. Велика рідня), Девочки смотрели на летающие качели и переживали каждая свое: Лена – радость за других, Юлька – зависть, Наташка – легкое злорадство: тем, кто был сейчас на качелях осталось только полторы минуты (Токарева В. Летающие качели), Я и завидую Вам, и

раднуюсь за Вас, и в то же время мне жаль Вас, милый друг (Чайковский П. Переписка с Надеждой Филаретовной фон-Мекк), *Mieszają się we mnie uczucia tkliwego współczucia z niezrozumiałą radością, że Suzanne cierpi* (Dygat S. Jezioro Bodeńskie).

Прояв у людини в той самий час кількох різних за знаком емоцій, динамічний їх розвиток і перехід початкової емоції в полярну можна пояснити складністю і багатогранністю людської психіки. Виникнення протилежних емоцій у різних учасників ситуації, очевидно, пов'язане з різною і неоднозначною інтерпретацією подій.

Однією з проблем вивчення мовної об'єктивації моральних почуттів є те, що вони по-різному засвідчені в мовній картині світу. Взагалі, як відомо, позитивні емоційні стани представлені в мові значно бідніше, ніж негативні. Це, очевидно, пов'язане з функцією мови привертати більше уваги до негативних явищ, ніж до позитивних. Емпатична радість, на відміну від полярної емоції заздрості, дуже слабо виражена в європейській культурі і навіть не має однослівного найменування. Російська лінгвістка Анна А. Залізник зауважує: «що стосується почуття співпереживання чужої радості, то, принаймні, в російській мові для нього немає назви» [9: 386–387]. Свого часу нідерландський філософ Б. Спіноза також відчував певні труднощі з називанням цього почуття: «яку потрібно дати назву задоволенню, що виникло внаслідок добра, отриманого іншим, я не знаю» [10: 351]. У російському психолого-філологічному словнику «Тысяча состояний души: краткий психолого-филологический словарь» це емоційне переживання тлумачиться під назвою *викарное удовольствие* – «задоволення, що отримується від спостереження за насолодою інших, пор.: *радоваться чужой радостью*»; а також *викарное удовлетворение* – «задоволення, що переживається внаслідок спостереження за успіхами інших» [11: 62]. У дескрипції емпатичної радості в художніх текстах зазвичай наголошується на відсутності полярної емоції заздрості, пор.:

Ну ж молодець! Він таки стане художником. Є-таки в нього здібності. У мене щодо цього – жодних сумнівів. І вперше я подумав про це без заздрості, а з щирою радістю. І я вперше відчув, яке це чудове почуття – гордість за друга (Нестайко В. Тореадори з Васюківки), “Наш патриарх”, как прозвали мы старика, очень ценил Тимофея Федоровича и патронировал ему; он чувствовал его умственное превосходство и радовался ему, без тени зависти, как радуется отец успехам способного сына (Чернов В. Записки социалиста революционера).

Злорадство натомість описують на тлі протиставлення його співчуттю, пор.:

*“Сконав таки, сучий син!” – без тіні співчуття і з чималою часткою зловтіхи думав Стен, енергійно крокуючи по бруківці набережної (Авраменко О. Заборонені чари), Всячески соблезновал, но нескрывало было его внутреннее удовольствие от напасти, постигшей соседа (Петров-Водкин К. Моя повесть), *Mieszają się we mnie uczucia tkliwego współczucia z niezrozumiałą radością, że Suzanne cierpi* (Dygat S. Jezioro Bodeńskie)¹.*

Наведені приклади свідчать про те, що мова дуже чітко визначає і розмежовує полярні емоції.

У багатьох концепціях, як філософських і психологічних, так і лінгвістичних, оцінний компонент покладений в основу розподілу предикатів емоційних станів на дві

¹ У польській мові відсутня однослівна назва для позначення емоції злорадства, для опису цього почуття використовуються такі синтаксичні конструкції: *złośliwa satysfakcja, złośliwe zadowolenie, cieszenie się z czyjśgось niezdziwienia (z cudzej szkody)*.

основні групи – позитивні та негативні [12: 229]. Філософи передовсім намагаються дати етичну оцінку почуттів, розглядають їх як соціальні феномени, як «позитивні або негативні моральні якості, які характеризують моральне обличчя особистості» [2: 386]. Російська лінгвістка В.Ю. Апресян стверджує: «Будь-яка філософська чи релігійна модель передбачає етичну оцінку різних емоцій. Відповідно, в культурі формується ставлення до тих чи інших емоцій як хороших, правильних, прийнятних (наприклад, для російської культури такими є вдячність, співчуття) або поганих, неправильних, неприйнятних (наприклад, заздрість, злоба)» [13: 27]. У психології ж «розподіл почуттів на позитивні і негативні зроблено не тому, що одні почуття є благородними, а інші низькими, а виключно за ознакою отриманого задоволення чи незадоволення» [14: 13]. Інакше кажучи, у психології головним критерієм поділу емоцій на позитивні та негативні є приємні та неприємні відчуття під час їх переживання, тобто гедоністичні цінності. Лінгвістичні описи емоцій також базуються переважно на принципі гедоністичної оцінки: у випадку позитивних емоцій експерієнцер відчуває щось хороше, у випадку негативних – щось погане.

Саме тому психологи і мовознавці злорадство відносять до позитивних емоцій і розглядають його як різновид радості, оскільки це переживання приємне для суб'єкта емоції. Однак з точки зору моралі злорадство в суспільстві оцінюється негативно, відповідно негативну оцінку отримує і той, хто його переживає. Емпатична радість натомість має позитивну і гедоністичну, і моральну оцінку, тому з певністю можна сказати, що вона входить до групи «Радість». Якщо розглядати з аксіологічної точки зору всю актантну структуру емоцій з позиції того, хто їх переживає, то при емпатичній радості причина емоції оцінюється як хороша, відношення експерієнцера до об'єкта – як позитивне, само переживання емоції – як приємне; при злорадстві ж – причина оцінюється як погана, відношення експерієнцера до об'єкта – як негативне, само переживання емоції – як приємне. На думку польської лінгвістки Є. Сятковської, почуття *niebiańska radość* „неземна радість” і *złośliwa radość* „злорадство” кардинально розмежовуються саме з точки зору моральної цінності [15: 219]. В.Ю. Апресян зазначає, що злорадство відрізняється від інших типів радості не лише тим, що воно викликане поганими подіями, але й тим, що воно персоналізоване, тобто передбачає особисту неприязнь до якоїсь конкретної людини чи групи людей, і, відповідно, радість з приводу нещастя цієї людини чи групи людей. Попри величезну відмінність злорадства від інших типів радості, авторка розглядає його у групі «Радість» [16: 71–72]. На негативний характер злорадства вказує і той факт, що воно часто супроводжує інше негативне почуття – заздрість.

У філософських та психологічних працях емоцію заздрості доволі часто протиставляють співчуттю. А. Шопенгауер писав, що заздрість та співчуття – це дві діаметрально протилежні якості в душі людини, які виникають від неминучого порівняння власного становища з чужим, «заздрість вибудовує міцну стіну між Ти і Я, а співчуття – тонку і прозору перегородку, іноді воно і зовсім її усуває, і тоді зникає різниця між Я і не Я» [8: 159]. Однак, на наш погляд, ці емоції не можна назвати полярними, оскільки вони мають різні причини виникнення. Обидві емоції позначають смуток, печаль або ж навіть страждання, але з різних причин: заздрість – через чуже щастя, а співчуття – через чуже горе. Отже, з точки зору гедоністичної оцінки обидві емоції справляють прикрість

експерієнцеру. Натомість морально співчуття оцінюється позитивно¹, тоді як заздрість – негативно. Російський філософ В.С. Соловйов називав жалість та співчуття внутрішньою основою морального ставлення людини до інших істот [17: 52].

Таким чином, вивчення емоційної сфери людини як частини її внутрішнього світу неможливо уявити без міждисциплінарного синтезу лінгвістичних, психологічних, філософських, етичних, культурологічних та інших знань. Емоційні переживання, які дозволяють людині безпосередньо давати етичну оцінку собі, людям і подіям, називають моральними, етичними або соціальними. Не всі моральні почуття можна однозначно визначити як позитивні чи негативні, оскільки вектори гедоністичної та моральної оцінок таких емоцій, як злорадство та співчуття, не збігаються. Якщо у психології моральні почуття розглядаються як приємні чи неприємні емоційні переживання, то у філософії – як соціальні феномени, в етиці співчуття та емпатична радість вважаються загальнолюдськими цінностями, основою моральності суспільства, тоді як заздрість і злорадство – людськими пороками. Лінгвістичний опис моральних почуттів повинен враховувати обидві оцінки – етичну та гедоністичну. Як стверджує американський психолог К. Ізард, замість того, щоб говорити про негативні й позитивні емоції, було б правильніше вважати, що існують такі емоції, які сприяють підвищенню психологічної ентропії, та емоції, які, навпаки, полегшують конструктивну поведінку [18: 34]. Його думка співзвучна з буддійською традицією категоризації емоцій. У буддійській психології виділяють емоції, які сприяють духовному розвитку людини, тобто конструктивні, та ті, які йому перешкоджають, тобто деструктивні [19: 179]. На наш погляд, саме такий підхід доцільно було б застосовувати до категоризації моральних почуттів, замість узвичаєного поділу на позитивні та негативні. Людина, охоплена заздрістю та злорадством, не здатна до емпатії, милосердя, до благородних учинків. Натомість здатність приймається стражданням інших або радіти за інших дійсно сприяє духовному пробудженню людства, спонукає його до альтруїстичної діяльності. Дбаючи про розвиток духовності, на Сході вчать виховувати в собі конструктивні емоції – співчуття та емпатичну радість і боротися з деструктивними – злорадством і заздрістю. Така «профілактика» від деструктивних емоцій шляхом плекання в собі співчуття та співрадість була б корисною і для наших культурних та етичних традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
2. Словарь по этике / Под ред. И.С. Кона. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 430 с.
3. Бреслав Г.М. Психология эмоций / Г.М. Бреслав. – М.: Смысл, Издательский центр «Академия», 2004. – 544 с.
4. Witwicki W. Psychologia uczuć i inne pisma / W. Witwicki. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1995. – 437 s.
5. Павелків Р.В. Загальна психологія. Підручник / Р.В. Павелків. – К.: Кондор, 2009. – 576 с.
6. Декарт Р. Избранные произведения / Р. Декарт. – М.: Политиздат, 1950. – 710 с.

¹ Докладно про оцінку співчуття див.: Ніколаєнко Л.І. Оцінка в мовній концептуалізації емоцій групи «Співчуття» (на матеріалі польської, української і російської мов) / Л.І. Ніколаєнко. // Мовознавство. – 2016. – № 3. – С. 32–40.

7. Шопенгауэр А. Собрание сочинений: В 6-ти т. / А. Шопенгауэр. – М.: Терра – Книжный клуб; Республика, 2001. – Т. 6: Из рукописного наследия. — 352 с.
8. Шопенгауэр А. Собрание сочинений: В 6-ти т. / А. Шопенгауэр. – М.: Терра – Книжный клуб; Республика, 2001. – Т. 5: Parerga и Paralipomena: В 2-х т. Т.2: Paralipomena. – 528 с.
9. Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы её представления / Анна А. Зализняк. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 671 с.
10. Спиноза Б. Сочинения: В 2-х т. / Б. Спиноза – СПб.: Наука, 1999. – Т. 1. – 488 с.
11. Тысяча состояний души: краткий психолого-филологический словарь / Т.В. Летягова, Н.Н. Романова, А.В. Филиппов. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 424 с.
12. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд 2-е, доп. / Е.М. Вольф. — М.: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.
13. Апресян В.Ю. Речевые стратегии выражения эмоций в русском языке / В.Ю. Апресян. // Русский язык в научном освещении. – 2010. – № 2 (20). – С. 26–57.
14. Лук А.Н. Эмоции и чувства / А.Н. Лук. – М.: Знание, 1972. – 79 с.
15. Siatkowska E. Nazwy uczuć pozytywnych i negatywnych w języku polskim i czeskim / E. Siatkowska. // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. – 1991. – Т. 27. – S. 219–225.
16. Апресян В.Ю. Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты / В.Ю. Апресян. // ВЯ. – 2011. – № 2. – С. 63–88.
17. Соловьев В.С. Сочинения в 2-х т. / В.С. Соловьев. – М.: Мысль, 1988. – Т. 1: Оправдание добра. Нравственная философия. – 892 с.
18. Изард К. Психология эмоций / К. Изард. – СПб.: Питер, 1999. – 460 с.
19. Goleman D. Emocje destrukcyjne. Jak możemy je przezwyciężyć? Dialog naukowy z udziałem Dalajlamy / D. Goleman. – Poznań: Dom Wydawniczy REBIS, 2003. – 565 s.

Николаенко Л.И., кандидат филологических наук
Институт языкознания им. А.А. Потебни НАН Украины, Киев

ПРАВСТВЕННЫЕ ЧУВСТВА КАК ОБЪЕКТ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОГО ИЗУЧЕНИЯ

В статье речь идет о привлечении философских, психологических, этических, культурологических знаний к лингвистическому описанию нравственных чувств. Исследуются две полярные пары эмоций: сочувствие / злорадство и эмпатическое: радость / зависть.

Ключевые слова: *интердисциплинарное изучение, нравственные эмоции, полярные пары эмоций, этическая и гедонистическая оценки.*

Nikolaienko L.I., candidate of Philology
O.O. Potebnya institute of Linguistics NAS of Ukraine, Kyiv

MORAL EMOTIONS AS OBJECT OF INTERDISCIPLINARY STUDY

The article deals with introduction of philosophical, psychological, ethical, culturological knowledge to the linguistic description of moral emotions. Two polar pairs of emotions are explored: compassion / schadenfreude (gloating) and empathic joy / envy.

Key words: *interdisciplinary study, moral emotions, polar pairs of emotions, ethical and hedonistic assessments.*